

ԳՐԱԿԱՆ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՇԱՐԺՈՒՄ

— S E S P A C E S E P O P T —

ԲՈՎԱՆԳՎԱՌԻԹԻՒՆ — Համառօտ պատմութիւն քաղաքական
սնեհութեան. — Ապերջանիկ երանիկ. — Կասուի մը Յիւս-
գիրք. — Տաղարան. — Զուռնեան եւ Յակոբեան :

ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍՈՒԹԵԱՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Եւրոպական հեղինակներէ քաղելով՝ Հայկական
կրթարանին ուսանողաց համար պատրաստած եմ
Քաղաքական տնտեսութեան հետազայ (1) համա-
ռօտ պատմութիւնն: Երկրորդական վարժարանի
մը յայտագիրն անշուշտ չէր ներեր, որ ընդհանուր
աղգաց տնտեսական պատմութիւնն աւանդէի պա-
տանեաց, այսպիսի պատմութիւն մը, որ գրուած
է Գուռնաթի մէջ ի ձեռն Տիւմէնիլ Մառինեի եւ
Պլանգի մեծահամբաւ տնտեսագիտաց, յոյժ օգ-
տակար պիտ' ըլլար զարգացելոց համար. եւ չա-

(1) Տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ՝ յաջորդ թուով պիտի
սկսինք հրատարակել այդ աշխատասիրութիւնն:

տացայ բնականաբար հին ու նոր աշխարհին դը-
խաւոր տնտեսագիտաց վրայ համառօտ կենսա-
գրական տեղեկութիւններ տալ՝ որպէս բրած է ժօ-
գէֆ կառնիէ իր ընդարձակ Քաղաքական տնտե-
սութեան Յաւելուածոյն մէջ, եւ համառօտիւ վեր-
լուծել տնտեսագիտաց գլխաւոր գործերն՝ որպէս
բրած է Գուռսէլ-Սընէօյլ իր Տեսական ու գործնա-
կան Քաղաքական տնտեսութեան առաջին հատորին
վերջն՝ Յաւելուածոյ մը մէջ:

Եթէ չեմ սխալիր, առաջին անգամն է թէ Քաղա-
քական տնտեսութեան պատմութեան ուսումն Հայ
վարժարանի մը մէջ կը մտնէ եւ թէ Քաղաքական
տնտեսութեան պատմութիւն մը Հայ լեզուին մէջ
լոյս կը տեսնէ: Առաջին քայլերն հարկաւ դողդոջ են
եւ առաջին փորձերն անշուշտ անկատար: Այլ երբ,
իմ պոնծալի դասընկերս ու բարեկամ Պարոն Պէր-
պէրեան՝ իր վարժարանին մէջ, եւ Գրասէրս՝ Հայ-
կական կրթարանին մէջ, կը տեսնենք թէ Քաղաքա-
կան տնտեսութեան դատախօսութիւնն որքան նա-
խակապներէ կ'ազատէ Հայ մանկուոյն միտքն եւ
որքան կը նոյստատէ նոյս վարդացման, անհուն գո-
հունակութիւն մը կը զգանք. եւ՝ ես իմ մասիս՝
բնաւ չեմ շիկնիր իմ խարխափմանցս ու թերու-
թեանցս համար: Առաջին քայլերն եւ առաջին
փորձերն, այո՛, կը գնահատուին յաւէտ՝ հակառակ
անխուսափելի դայթմանցն եւ անկատարութեանցն.
եւ ապագայք անտես չը տլիս՝ առնեն երբեք այն
ծառայութիւն, զոր մանկութեան եւ ժողովրդեան
կը մատուցանեն միարան՝ Պէրպէրեան վարժարանի
դեռահասակ այլ բազմարդիւն Հիմնադիր-Տնօրէնն
եւ իր յետին դասընկերն:

Եթէ գոհունակութիւն կը զգանք՝ իբրեւ մաս-
նաւոր կրթարանաց ուսուցիչ, իբրեւ ազգային
գաւառի տնօրէն՝ խորին ցաւ կը զգանք թէ, մեր
ազգային վարժարանաց մէջ ընդհանրապէս կ'ու-
սուցանեն դեռ՝ զոր օրինակ՝ Հռովմայեցի կայ-
սեր մը ձիուն անունն (իբրեւ բնական պատ-
մութեան դաս արդեօք), եւ թէ բոլորովին անխոյժ
կ'ըլլան դեռ ուսուցանելու թէ ինչ է անունն
այն անձին, որ՝ հին նախապաշարունց դէմ ա-
րիւարար մարտնչելով՝ բարձրացուց աշխատութեան
յարգն եւ հարգեց հաստատուն ձեռք նոր քա-
ղաքակրթութեան ճանապարհն. Դեռ ընդհանրա-
պէս ազգային վարժարանաց մէջ այնպէս կը կրթենք
մանկան, որպէս թէ դպրոցէն դուրս մարդիկ
Առասպելին ոսկեգարուն մէջ սպրդէին, եւ թէ
չըլլար աշխատաւոր ու կարգաւոր ընկերութիւն մը՝
ոյր վաստակոց ու մրցմանց պիտի մասնակցի պա-
տանին յետ աւարտման դպրոցական ընթացքին:
Թաղային վարժարանաց Հոգաբարձութիւնք, ոյց
ամենափոքր մասն եւեթ հետամուտ է տեղեկա-
նալ Եւրոպական եւ Ամերիկեան կրթութեան բա-
րեփոխմանց, դեռ՝ ընդհանրապէս՝ հարկաւոր ու-
սումներն իբրեւ զարդի ուսումներ կը նկատեն, եւ
փոխադարձաբար. — Այս առթիւ կը յիշեմ թէ տեսայ
ուսեալ անձեր, նախկին կամ որդի Հոգաբարձու-
ներ, որք կը լափէին Մալխի քաղաքական տեսու-
թիւններն, եւ որք տաղտկութեամբ կ'ընթեռնուէին
նոյն օրաթերթին մէջ երիտասարդ ծանօթ մանկա-
վարժ Պարոն Մալաթեանի յօդուածներն, յորս բն-
տանական խօսակցութեան ձեւին տակ այնքան պի-
տանի մանկավարժական ճշմարտութիւնք կը յայտ-

նուէին՝ ոյց յիշեալ անձինք բնաւ ծանօթ չէին. (1) եւ տեսայ շատեր, որք ոճին համար միայն կը կարդային մեծանուն երիտասարդ դաստիարակի մը՝ Պարոն Մինաս Զերազի՝ Կրթական դասախօսութիւններն: Երբ ուսումնական համարուած անձինք իսկ այսքան դոյզն կարեւորութիւն կ'ընծայեն տակաւին Մանկավարժութեան եւ ու հասարակ կրթական խնդրոց, ապա ուրեմն զարմանալի չէ թէ մեր ազգային վարժարանաց մէջ ընդհանրապէս զարդի ուսումներն յաճախ նախադասութիւն կը ստանան կենսաչափ ուսմանց վրայ, եւ թէ բոլոր ուսմունք ալ յոյժ անկատար եղանակներով կ'աւանդուին տակաւին՝ Սահմանադրութեան հաստատութենէն իբր քառորդ դար յետոյ եւ իննեւտասներորդ դարու վերջին քառորդին մէջ:

Կրթական խորհուրդն, — եթէ երբեք կրթական խորհրդոյ մը պիտի տրուի գործնապէս հսկել ազգային վարժարանաց ուղղութեան վրայ, — Կրթական խորհուրդն ասլաքէն մեծ աշխատութիւններ ունի կատարելիք. եւ Կեդրոնական Կրթական խորհրդոյն համար փառաց փոքրագոյն տիտղոս մը չը պիտի համարուէր անտարակոյս Քաղաքական տնտեսութեան ուսման ներմուծումն ազգային բարձրագոյն նախակրթարանաց մէջ: Ողբացեալն

(1) Ֆռանսացի անուանի դաստիարակ մը հետգալ նշանաւոր բանից մէջ ի վեր կը հանէ Քաղաքականութեան եւ Մանկավարժութեան զանազանութիւնն ու փոխադարձ կարեւորութիւնն. «Դաստիարակութիւնն աւելի կարեւոր է Քաղաքականութենէն. Դաստիարակութիւնն՝ արուեստն է պատրասելու սերունդներն որք կը մեկնին»:

Ժօզէֆ Կառնիէ 1857ին Ֆրանսայի Բարոյական ու Քաղաքական գիտութեանց ճեմարանին մէջ կարգացուած ուսումնասիրութեան մը մէջ՝ որ կը ճառէ Քաղաքական օրհնութեան նպատակն ու սահմանաց վրայ՝ կը գրէ. «Քաղաքական տնտեսութիւնն յաւէտ կամ նուազ կ'ուսուցուի զանազան երկիրներու վարժարանաց ու համալսարանաց մէջ. սակայն ուսմանց այս ճիւղն ամենուրեք ունի բազում թերիներ: Ամենայն ինչ ի Ֆրանսա նորաշինելի է՝. Յօնդընէլ կ'ըսէր, թէ Լուի ԺԴ. ի ժամանակ, «քանակագիտութիւնք ու բնագիտութիւնք «ընդհանրապէս անծանօթ էին եւ իբր անօգուտ կը «համարուէին»:» Մեր օրերն ալիրնայ նոյն բանն ըսուիլ քաղաքական տնտեսութեան համար:»

Այդ հաշուով, Հայ ազգն, աւաղ, Լուի Զորեքտասներորդի ժամանակին մէջ կ'ապրի տակաւին. զի մեր ազգային վարժարանաց մէջ ընդհանրապէս հազիւ կ'ուսուցուին — մեքենաբար — քանակագիտութեանց սկզբունքն, իսկ տակաւին չըմբռնուիր ընդհանրապէս բնագիտութեան ու տնտեսագիտութեան կարեւորութիւնն:

ԱՊԵՐՋԱՆԻԿ ԵՐԱՆԻԿ

Ոչ գոյ ձայնիս պատասխանի,
Բայց սոսկ ալեաց ձայնն ողբալի...:

ԱՍՄԱՌԻԿՆ (1)

Հէգ մանկամարդ կին. Պատուհանին առջեւ նստած, ծովուն կը նայէր. խորճնի ծովուն, ու խորճնի կը մտածէր. — Նաւակս սահեցաւ տն-

(1) Ծաղկաբաղ հասուածք յօտազգի մահնագրաց, Թարգմանութիւն Մխիթարեան միաբանից, Մասն երկրորդ:

ցաւ. զիս չը տեսաւ հէք մանկամարդ կիներն, որ խորունկ ծովուն կը նայէր ու սրտին խորէն կը հաւառէր: Դեռ փոքրիկ աղջիկ, որ մը ծովն ինկած էր, գլխարկն առնելու համար՝ զոր հովը տարած էր. ինչո՞ւ ազատած էր. դա՞ռն ծովուն՝ իբրեւ փրկանակ հատուցանելու համար յաւիտեան իր դա՞ռն արտասուքն...:

Անցեալ տարի մեռաւ դեռ... իր մայրն. — Ո՛չ մայրն երբ մեռաւ, մատաղատի կոյս մ'էր տակաւին մանկամարդ կիներն, ու զուարթագին յայնժամ կը նայէր ծովուն եւ երկնքին. Աւաղ, գեղանի մօրը գերեզմանին վրայէն՝ ծիծառնիկն այն ինչ անցած էր նորէն, երբ գորովալի հօրը գերեզմանը բացուեցաւ զարնան անուշաքոյր ձիւնեհոռն ներքեւ: Եղբայր չունէր, իր ծնօղաց միածին դստրիկն էր. Այլ իր հեռաւոր ազգականաց մէջ պատանի մը կար, որ իրեն կը նմանէր՝ որպէս թէ հարազատ եղբայրն ըլլար. որ իրեն կը նմանէր դէմքով ու սրտով, ակնարկով ու ձայնով, բնազդով ու բնոյթով. Եւ անտիական հասակէն, վահէն ու Երանուհին՝ միմեանց համար անո՞յշ անբացատրելի՝ զգացում մ'ունէին: Այդ զգացումն ի գերեզման տարաւ մին. այդ զգացումն — ու ընէր չարաբաստութիւնը — գերեզմանին հանգստեան համար հառաչել կու տան այսօր հէք մանկամարդ կնոջ...:

Անցեալ տարի մեռաւ դեռ Վահէն, Երանիկին ամուսնութենէն երկու տարի յետոյ...: Բոլոր ջանքերն՝ իմ ու բարեկամաց՝ անօգուտ եղան տարաբախտ երիտասարդն ազատելու համար. — Յոյժ բարեբաստիկ էակ մը չեմ ես ալ, որ զայլ տարա-

բախտ կ'անուանեմ. սակայն անհատական կենաց
դժբախտութիւններուն կը դիմագրաւեմ այսօր այն
զօրութեամբ, զոր հանրային կենաց հրապուրիչ
հեռավատկերք յաւետ հոգւոյս կ'ընծայեն. Հէգ
Վահէն... ժամանակ չունեցաւ թեւակոխելու հան-
րային կենաց մէջ: Այն գրական բարձր դաստիա-
րակութիւնը՝ զոր ինքն իրեն յաջողած էր տալ իր
աղքատութեան մէջ՝ իր սեւ ճակատագիրն աւելի
մթնցնելու եւ իր ողբալի մահն աւելի փութացու-
նելու նպաստեց, աւսղ. Հնդկաց հնագոյն աշ-
խարհէն մինչեւ նորափթիթն Ամերիկա՝ ինչ որ ար-
տադրուած էր եղերերգութիւն, Վահէն կարգա-
ցած, լափած էր ամենն ալ. եթէ ամուսնանար,
եթէ Երանուհիէն աղջիկ մ'ունենար, Եղերգու-
թիւն (Élégie) պիտի կոչէր աղջիկն. այսպէս կ'ըսէր
ինձ օր մը, երբ միասին կ'ընթեռնուինք անդիա-
կան հոգեյոյզ եղերգ մը՝ զոր այնքան կը սիրէր
հէգ սքանչելի երիտասարդն ...

Անցեալ տարի մեռաւ Վահէն, Երանուհւոյն
ամուսնութենէն երկու տարի յետոյ...: Կը տեն-
չար, կը յուսար միանալ Երանուհւոյն հետ...: Միասին
խաղացած էին, միասին ալեաց եւ աստեղց
խնդացած, միասին Սուրբ Գիրք ու Պատօն կարգա-
ցած. միասին նուագած ու միասին լսած էին նուագ-
ներն հովուն ու ծովուն, առուտիաց եւ անտառաց,
նուագներն երկրային եւ նուագներն երկնային:
Ահ, իրենց կեանքն ամբողջ գերերկրային ներդաշ-
նակութիւն մը պիտ' ըլլար, եթէ միանային Վահէն
եւ Երանուհին՝ սրտնք այնքան իրարու կը նմանէին:
Եւ անտարակոյս այն գգուելի գլուխներն նոյն
աստղին ու նոյն սլակին ներքեւ միացած պիտի

տեսնէինք, անստարակոյս մը սիրտի տեսնէինք աշխարհի մէջ այնքան հագուագիւտ սիրասլուսի ու յաւերժ գոհունակ ամուլից մին, եթէ կենդանի մնացած ըլլային Երանուհւոյն մայրն ու հայրիկ։ Մանաւանդ հայրն յոյժ համակրած էր Վահէին. քաղաքական եւ խնամատիրական խնդրոց, գեղարուեստից եւ գիտութեանց վրայ կը խօսակցէին, երբ միասին գային. եւ Երանուհին՝ այդ ոգեւորեալ խօսակցութեանց միջոցին՝ բրաբրիոն մը կը տեսնէր իր հանճարեղ սիրականին գլխուն բոլորն, եւ հեռուն կ'ընդունըմարէր երանաւէտ աւուրց աւօտն... Աւաղ, այն ցանկացեալ այդն երբեք չը ծագեցաւ. Մահն իր մութ ու ցուրտ պսակն եկաւ անկարեկիր բոլորել Երանուհւոյն սիրականին գլուխն. եւ հէգ Երանուհին — ոյր անունն այսօր դառն հեզնութիւն մ'է միայն — դառն ծովուն կը նայի ճիշդ այն պատուհանէն, ուրկէ տեսած էր — հեռուն — գեղաժմիտ աւօտն երանաւէտ օրերուն...

Անցեալ տարի մեռաւ Վահէն, Երանուհւոյն մօր մահուանէն հինգ տարի յետոյ... Իր սքանչելի մօր քաղցրութիւնն ու հօր ազնուականութիւնն հաւասարապէս ժառանգած էր Երանուհին. այլ քաղցրութիւնն աւելի քաղցրացուցած եւ ազնուականութիւնն առաւել եւս ազնուացուցած էր Երանուհին. եւ դառնութիւնն՝ որ իր այժմ հոգին լցուցած է՝ չէ կրցած նորա զխմաց վրայէն ի բաց փարատել այն անբացատրելի եւ անսպառելի քաղցրութիւնն, որուն նման բան մը չունի նոյն խօսի երկինքն այն երկրին՝ ուր ծնած էր Մինեօն։ Միայն թէ, բարէ, գերադրապէս աշնային բան մը մեղմաբար եկած խառնուած է այն գերա-

զանցապէս գտնանային երկնային քաղցրութեան , որ Երանուհւոյն հոգիէն՝ իր սեւ աչացն ու լոյս դիմաց , իր աղաւեսամէջիկ բանիցն եւ աղուալուիկ քայլից , իր բոլոր մաքրաժայլ անձին եւ իր մաքրաբոյր միջնոլորտին կը փոխանցուի յարաժամ ու կը տարածուի : Հէգ Երանուհին , այո՛ , կենաց գարնան մէջ՝ աշնան արդէն կը բերէ նմանութիւն . իր խղճերն անկատար մնացին , մարեցան յոյսերն իր ամեն , եւ երեք զերեզմաններ ի սրտին՝ հարկադրուած է ժպտիլ հէգ Երանուհին՝ ամուսնոյ մը , որ իր կրկին տարիքն ունի եւ որ իր ամենափափուկ զգացումներէն ո՛չ մին ունի :

Հօրեղբայրն այսպէս կամեցաւ . հօրեղբայրն , որ մնաց միակ տէրն ու պաշտպանն Երանուհւոյն՝ իր հօր մահուանէն յետոյ , կամեցաւ որ որը աղջիկն իր ուսումներն այլ եւս լքանէ , Վահէին երես գարձընէ , եւ հուսկ ուրեմն ամուսնանայ սեղանաւորի մը հետ , որ հնչուն ոսկւոյն գեղեցկութիւնն իր կնոջ բնական ու բարոյական անգին գեղեցկութիւններէն աւելի կը գնահատէ : Թողուլ ուսմունք , գիրք ու քնար , Երանուհւոյն սյնքան ծանր գուցէ չը գտնար . որովհետեւ իր սիրելի մօր մահուանէն ի վեր դուն ուրեք . իր մատունք . կը հպէին գաշնակին՝ միայն եղբերգական եղանակներ ածելու համար . գրեանց մէջէն ալ Աստուածաշունչն եւ Ալիշանն եւեթ ձեռք կ'առնէր , նաեւ կուսանաց ու սգաւորաց անմահ բանաստեղծն՝ Լամաւդիին՝ որ եւ աստուածային լեզուաւ կ'երգէ մայրական սէրն . Երանուհին մեքենաբար կ'առնէր գիտութեանց եւ այլ դասերն ալ , եւ արդէն դասառութիւնք ցանցառ եղած էին իր մօր մահուանէն յետոյ . զի խո՛ւն

ինչ ծանր է միթէ հարուածն՝ որ ամենաքաղցր մայր
մը կը խլէ մեր գրկէն, կը խլէ մեր սրտին խորէն .
երբ մանաւանդ մօր վրայ չապրիր երկար հէգ հայրն
ալ . . . իր կենաց հեղինակներէն բաժնուելէ յետոյ
յաւիտեան, դատապարտուիլ բաժնուած մնալու
նաեւ այն էակէն՝ որ մօր ու հօր տեղ ալ կը բռնէ
որբ աղջկան համար. բիրտ եւ անազորայն հօրեղ-
բայրն այսպէս կը հրամայէր, եւ Երանուհին պար-
տաւոր էր հնազանդիլ. թողուլ մայրական ծօցն ու
հայրական գիրկը, թողուլ դաշնակն ու գիրքը,
թողուլ ամենէն վերջն ալ իր եղբայրն, իր սէրն,
իր կեանքը — վահէն. Ա՛հ, վերջին հարուածն ա-
մենէն ծանրը թուեցաւ հէգ որբ աղջկան: Երա-
նուհւոյն՝ ոչ ոք այլ եւս կը մնար մոտերիմ, բայց
միայն — Ծովն . . .

Հարսանեաց երեկոյն փորձութեան մէջ ինկաւ
յուսահատ աղջիկն, երբ մահն ի հողին՝ կը նայէր
խորունկ ծովին . ծովուն յատակէն, անդնդոց խոր-
րերէն հեղձամղձուկ ձայն մը կը լսէր, աղէկիզիկ
անդիմադրելի ձայն մը՝ որ կը գոչէր. «Խօսեցեալդ
իմ Երանեակ. . . » : Ի՛նչ ահաւոր տաղնապ անցուց, ո՞վ
Աստուած

.
. Խլեաց ձայնը, խորոց ձայնը,
լքեալ ու տառապեալ վահէին աղէկտուր ձայնը
կը գոչէր պարբերաբար՝ մահագոյժ արոյրին ձայ-
նին հանդուժակ. «Ո՛ր խօսեցեալդ իմ Երանեակ. . . »

Վահէն ալ՝ նոյն երեկոյնին՝ հանդիպակաց ծովե-
զերքին վրայ կ'անցունէր նոյն տաղնապն, եւ ինք-
նին կ'ըսէր՝ որպէս Լօրա Պայրըն իր վերջին քերթուա-
ծին մէջ. «Ո՛վ ըզքեզ կը ստիպէ կրեւ այդ ցաւա-

գին բեր... կեանքը» Այնքան գեղեցիկ գիշեր մ'էր, որ չը կրցայ տան մէջ փակուած մնալ՝ սովորութեանս հակառակ. իր գեղեցկութեանց լրութեան մէջ ուզեցի տեսնել եւ նկարագրել այն գերտալանդատ գիշերն, եւ սպանիական վերարկուս հագնելով դուրս ելայ. լեռն ու անտառն, ամենուրեք իրրեւ նկարիչ բանաստեղծ շրջագայեցայ. Ծովեզերքն իջայ. հոն սեւ վերարկուի մը մէջ գլխավին ծածկուած տեսայ ոք կանգուն եւ անշարժ. ակամայ սարսուռ մը զգացի. թուի իմն անդնդոց ոգին կը տեսնէի. Սեւ ուղղաձիգ վանգուածն նոյն դրից մէջ կը մնար անփոփոխ՝ չարաչուք անդառնալի որոշման մը նման. հաւաքեցի բոլոր տրութիւնս, յառաջացայ դէսլ ի սեւ անշարժ մարմինն, եւ լուսինն... ուրուաւորս դէմք մը յայտնեց սարսափահար աչացս. Վահէն էր... որքան այլաբունեալ էր, ո՞հ Տէր... Ծովէն ազատել յաջողեցայ տարաբախտ սիրահարն, այլ ոչ հողէն... Երկու տարի տեւեց ծովափէն ի գերեզման ուղեւորութիւնն... Յափանց դառն ծովուն մինչեւ յեզր ստուերալիւր փոսին՝ ընկերացոյ դժբախտ երիտասարդին... Այի մը հող նետեցի իր անշնչացեալ մարմնոյն վրայ՝ սքանչանալով այս առթիւ մեր դամբանական չարականաց թափանցիչ տրամուլթեան վրայ, եւ տուն դարձայ խորհելով սիրոյ վրայ՝ զոր յիմարութիւն կը կոչեն, խորհելով մահուան վրայ՝ զոր քուն կ'անուանեն, եւ խորհելով այն գեղեցիկ գիշերուան վրայ՝ ուր լուսապայծառ երկնից տակ այնքան մթութիւն գտայ, ուր մարդկութեան ծոցն այնքան աղէտք, ուր բնութեան ծոցն այնքան անտարբերութիւն... :

Հէգ մանկամարդ կին. պատուհանին առջեւ նստած, ծովուն կը նայէր. կը նայէր խորճենկ ծովուն, ու խորճենկ խորճենկ կը խորհէր. — Նաւակս սահեցաւ անցաւ, գլխոյս ու հոգւոյս վրայէն սեւաթոյր ամպ մը անցաւ. — Զիս չը տեսաւ Հէգ մանկամարդ կինն, որ անքթիթ հայէր անդնդախոր ծովուն եւ հառաչէր ի խորոց հոգւոյն: Դեռ անտիական մանուկ՝ օր մը ծովն ինկած էր, գլխարկն առնել ուղեւոր՝ զոր խենդ հովը խելագար ծովուն ծոցը նետած էր: Ինչո՞ւ կահակները կուլ տուած չէին փոքրիկ երանիկ աղջիկը. ինչո՞ւ ազատած էր դեռափթիթ երանիկը. — Որպէս զի դա՛ռն ծովուն՝ իբրեւ փրկագին՝ հառուցանէ՝ յաւիտեան իր դա՛ռն արտասուքն, եւ որպէս զի ալեաց՝ որք լամ չին զուարթ երգերն իր մանկութեան՝ լսէ քնոյն մէջ եւ յարթնութեան — յաւիտեան — ողբալի՝ ձայնն...:

Տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ յաջորդ բուռն բողոքի՝ ծննդեանս տարեդարձին առթիւ առ Պարոն Մասքէոս Մամուրեան ուղղեալ բանաստեղծական արձակ ընդարձակ գրութեան մը հրատարակումն:

ԿԱՏՈՒԻ ՍԸ ՅԻՇԱԳԻՐԲ

Պեղիկբաշ, 48 Մայիս 1884.

Երկու տարիէ ի վեր է որ այս տիրոջս քովն եմ: Չեմ յիշեր առաջին ատեն, որովհետեւ միամտեայ ձագուկ էի՝ երբ այս տունն եկայ. կը յիշեմ միայն թէ ծով անցնելով եկայ հոս, եւ թէ ծովուն վրայ մերթ վարի կապոյտին ու մերթ վերի կապոյտին

նայելով կը ժպտէի, որպէս տիրոջս սիրանոյշին ստնտուն կը պատմէ թէ՛ ծովային ճանապարհորդութեանց ժամանակ՝ կը ժպտէր Մակրինէն մանկիկ, մերթ վերի կապոյտին ու մերթ վարի կապոյտին նայելով. Զը գիտեմինչպէս այս պարագայն միտքս մնացած է. զի ոչ ոք կը յիշէ թէ ծիծաղած կամ արտասուած է միամենայ հասակին մէջ, ուր սա-կայն ամեն բան կը ծիծաղի կատուին:

Երկու տարուան մէջ օր մ' իսկ տոգոհելու պատ-ճառ չունեցայ տիրոջմէս. նա ալ զիս այնքան կը սիրէ՝ մինչ զի իմ վրաս ալ ոտանաւորներ գրեց, որպէս կը գրէ սիրանոյշին վրայ — զոր խենդի պէս կը սիրէ: Գրեւն արդէն իր արուեստն է. եւ ես՝ իրեն հետ երկու տարի կենակցելով՝ փոքր ի չափէ գրեւ ուսայ. Զեմ յաւակնիր անշուշտ՝ նոր բացուե-լիք կեդրոնական վարժարանին մէջ Գրագիտու-թեան ուսուցիչ ըլլալու, սակայն տէրս անցեալ օր ըսաւ ինձ թէ՛ Հայոց գրական ասպարէզին վրայ գտնուող գրագէտք բոլորն ալ չէին կրնար ինձ չափ կանոնաւոր շարագրութիւն ընել. Տիրոջս այս խօսքէն՝ անշուշտ բարձր գաղափար մը չունեցայ Հայոց գրականութեան վրայ. բայց եւ այնպէս իմ կարօղութեանս ալ վրայ այնքան մեծ համա-րում մը չը ստացայ, մինչ զի մտաբերէի Հայոց գրա-կան ասպարէզն իջնել, — որուն համար արդէն կը գտնուափ տէրս թէ՛ շատ ամուլ եւ ապաշնորհ է: Ես մերթ ընդ մերթ պիտի գրեմ իմ յուշերս ու տպաւորութիւններս ու գիտօղութիւններս, միմիայն տիրոջս հաճոյք մը պատճառելու համար. որովհե-տեւ արտաքոյ կարգի խնդութիւն յայտնեց տէրս, եւք առաջին գրութիւնս կարգաց. Պարզ նամակ

մէր այն՝ բարեկամուհւոյ մ'ուղղուած, որուն ժամադրութիւն մը կու տայի . քիչ մ'ալ տիրոջ վրայ խօսած էի սոյն նամակին մէջ, — եւ շատ մ'ալ մեր փոքրիկ վառեակներուն վրայ՝ որոնք այնքան ախորժաբեր են։ Տէրս վրայ հասնելով միայն տեսաւ այս նամակս . եւ՝ զարմանալի՝ բան՝ յանդիմանութեանց տեղ ուրախակցութիւններ միայն իր մեղրահոս բերնէն լսեցի։

Տէրս Հայերէն տեսական ու գործնական գրագիտութեան դասագիրք մը փնտռեց ու չը գտաւ . ուստի յանձն առաւ ինձ բերանացի կերպիւ ուսուցանել կառարեւապէս դրագիտութեան արուեստն։ Արդէն սկսած եմ գրական վերլուծութիւններ ընել . եւ, Տէ՛ր Աստուած, Ծաղկաքաղներու մէջ դրուած հատուածք որքան թերութիւններ կը սարունակեն մերթ . աշակերտք՝ գեղեցկութիւններ վնահատելու թէ սխալներ սրբագրելու համար ձեռք պիտ' առնեն այդ տիպար հատուածոց հաւաքածոյներն։ Իմ տէրս, որ իբրեւ վկայեալ գրագէտ մը կը յարգուի ժամանակակիցներէն, անգամ մը թերթ մը ձերմակ թուղթ յղեց հեղինակի մը՝ որ իրմէն հատուածներ խնդրած էր Ծաղկաքաղի մը մէջ անցունելու համար . ուրիշ անգամ մ'ալ Ծաղկաքաղի հեղինակի մը՝ ցողաթուրմ ծաղիկ մը զրկեց պահարանի մը մէջ դրուած։ Սակայն այնքան թախանձեցին որ օր մը հանեց տուաւ ինչ որ ունէր դրուած՝ թերթերու ու տետրերու մէջ։

Տէրս քանիցս մտաբերած է դասագիրք յօրինել, սակայն չէ համարձակած . եւ խորին ցաւ կզգայ, տեսնելով թէ Հայոց մէջ հասարակ բան մը դար-

ձած է դասագրոց յօրինումն, — որպէս խմբագրութիւնն: Ա՛ռ մկրատ մը եւ գրատուն մը մտիւր, եւ գրատունէն ուղղակի տպարան գնա՛ւ. քանի մը ամսէն՝ օրագրաց մէջ ծանուցում մը կը կարդացողի թէ, այնպիսի՝ դասագիրք մը հրատարակուած է՝ որմէ գրկուող մանուկն յաւիտեան խաւարի մէջ պիտի խարխափէ. կը բանաս դասագիրքն, եւ չես կրնար տպագրական սխալներն՝ հեղինակին սխալներէն զանազանել. իմբագրութեան համար ալ կը բաւէ մկրատ մը — ու բառարան մը — ու գերաշնորհ լրատուներու ծանօթագրութիւնք ⁽¹⁾: Աստիք իմ անձնական կարծիքներս են, զորս գոյացուցած եմ՝ լրած ու հեռուստ նշմարած բաներէս. ահա դուն ուրեք բերանացի դաստիարակ մը կ'ընէ իր ընթերցմանց վրայ. սակայն իր տպաւորութիւններն ու դիտողութիւններն՝ ընթերցման պահուն՝ իր դէմքին վրայ կը կարդամ: Եթէ բանիւ տլայտնէ դիտողութիւններն, յաւէտ հեղինակներն ու խմբագիրներն արդարացնելու բան մը կը գտնէ. — քննադատութեան ու գնահատութեան հաւասարապէս չը գոյութիւն, մատենագորանի եւ մատենագրական մշակութեան միջոցաց պակասութիւն, ժողովրդեան տգիտութիւնն եւ աղքատութիւնն, տղնուականաց ընդհանրապէս գրական անմշակութիւնն եւ ազգային անտարբերութիւնն, հացի խնդիրն, նաեւ անյայտ կամ անյայտնելի պատճառներ. հուսկ ուրեմն բառ մը կ'արտասանէ տէրս,

(1) Կատու կը մոռնայ յիշատակութիւն կամ գէթ ակնարկութիւն ընել խմբագրութեան ու Մանկավարժութեան հագուազիւս արժանաւորագոյն ներկայացուցաց:

բառ՝ որ ամեն բան կը բովանդակէ — բարեշրջութիւն: Բարեշրջութեամբ պիտ' ունենան Հայք լաւագոյն վիճակ, լաւագոյն կրթարանք, լաւագոյն մանկավարժութիւն ու մատենագրութիւն ու խմբագրութիւն, լաւագոյն վարչութիւն եւ երեսփոխանութիւն, լաւագոյն ամեն բան, . . . բայց ի բարոյականէն տնչուշտ, ըստ որում իշխար՝ Ամուրիներու վրայ օրէնք մը հաստատութիւնն հարկ անհրաժեշտ համարած է:

Ձը գիտեմ ինչպէս պիտի համաձայնի տիրոջս հետ, կամ թէ տէրս ինքն իրեն հետ ինչպէս պիտի համաձայնի. զի՝ մամլոյ բիւր բերաններով բարեշրջութիւն քարոզելով հանդերձ՝ հակասութեամբ խմորուած իմ անուշիկ տէրս յարած է սերտիւ Շօթէնհաուէրի Յուսահատական իմաստասիրութեան, որ՝ եթէ հանրութեան կողմէն ընդունուէր՝ աշխարհս կատուներուն եւ այլ կենդանեաց ազգին պիտի մնար. — որովհետեւ մենք՝ կենդանիքս՝ պիտի հետեւինք յաւէտ բնական իմաստասիրութեան, զոր Շօթէնհաուէրի գիտուն Հայրենակից մը՝ Պիւհնէր՝ կը քարոզէ — Գերմանական միութեան չափ հաստատուն գրքերու մէջ:

Տ Ա Ղ Ա Ր Ա Ն

Ճ.Բ.

ՄԻ ՄՈՌՆԱՐ ՁԻՍ

(VERGISS-MEIN-NICHT)

Երբ ներս մըսայ բուրումնալից սրբահէն՝
Ուր ժամադրած էին կին, վարդ եւ գոհար,

Ձայնով մ'որ, ո՛հ, ելներ հոգւոյն խորերէն,
Նայիա գոչեց. «Եղիա՛, երկինքէ՞ն ինկար»:

Չարսասանեց ա՛լ ուրիշ բառ. ծընգաց վրայ
Կար — ո՛չ մանկիկ, ո՛չ մասեան, ո՛չ Թերթ հըսկայ.
Այլ անասակ կըսաւ, Թրթռո՛ւն, օղայի՛ն.
Կըսաւին վրայ մասունքն արա՛գ Թըռչէին:

Ձէր ինձ խօսեր. եւ միթէ խօսք մը բաւ չէ՞ր,
Երբ երկընթէն լանունէս խօսքն այն կազմուէր.
Բառքն երեակ ո՞չ յայտնէին սէր, տենչ եւ կեան.
Ի՛ ո՞չ ազդէին հոգւոյս խոհանք անվախճա՛ն:

Պատահանին մօտ բազմած լո՛ւռ Նայիայ դէմ,
Փոփոխակի նայէի ներքս եւ արտաքս.
Թըռչունք, մասունք, երեւէին յար աչացս. —
Այլ քան Թըռչունքն՝ էին մասունքն այն վըսե՛մ:

Ոչ բարբառէր. Այլ ժրպէէր նա, զի յիշէ՛ր...
Յիշէր հի՛ն ուխտքն եւ անպատումն այն ժամեր,
Ձոր վայելած էինք յԵւրոպ, յԱսիա. —
Եւ յիմ սրբին յաւէտ հընչէր ճայնն, «Եղիա՛»:

Մասունքն հրաձեւ դիտէի, գործն ո՛չ անոնց.
Ձի՛նչ հիւսէին ի ճեպ լաթին վրայ ճերմակ.
Դիտէի գլուխն յակճի՛ռս, այլ ո՛չ գլուխ-գործոցն,
Որ յօրինուէր ընդ իւր աչօքն ու մատամբք:

Դիտէի գլուխն, այն վեհ ճակատ, հո՛ւր աչեր. —
Հանգոյն վարդից շառագնէին իւր այտեր. —
Եւ յա՛ր շըրթանց վրայ հեգնական նո՛ւրբ այն նիշ,
Բարձր ու խորին ոգւոց անվրէպ յասկանիշ:

Դիտէի գլուխն... — հինաւուր դա՛ռն յիշատակ —
Յիշէի զօրն, ուր անիծեա՛լն այն պըսակ
Սիացընէր Նայիայի գլուխն ընդ գլխոյ՝
Ձոր չէր զբզուած շունչն Հանճարին գերագոյ...:

Դոգցես ըզգաց... Ո՛հ, կինն ըզգաց այն տապալ,
Ում մատներէր մընջիկ հոգեակս հըրատալ.

Ամբարձաւ զլուխն, համանգամայն տերմակ լածն,
Ուր փրթած էր խօսք մը ծածուկ ընդ մասամբքն...

Ի վերայ նուրբ, ամբիծ, Թրթռուն կրտսին,
Գարնան ծաղիկ մ'էր բսեղծած դիցունհին.
Երկնագունակ, երկնաբարբառ ա՛յն ծաղիկ,
Որ ուխտ, աղերս, հրաման, համայն է — լըռի՛կ...:

Ժ. Գ.

ԱՌ ԱՍՏՂԻՊ-ԱՏՈՒԱՆԱ

Երբ վարդենւոյն ա՛յն հասակին
Հասնիս, լինիս զրէթէ կին,
Եւ ընդ ծառօքս հովանաւոր
Ճեմես, լըռին, խորհրդաւոր.

Երբ ա՛յն աստեղ գիսակին նման,
Հերքդ ոսկեթել, մեղաքսանման,
Լինին երկայն եւ լուսահեռ,
Եւ խաղայ սիւքն հեզ նոցա հեռ.

Երբ շրջագգես ծածկէ ոտքերդ,
Շրդարշ՝ երեսդ, եւ մօրթ՝ ձեռքերդ,
Եւ դու ջանաս ծածկել քո սիրտ,
Զոր պիտի գան մասնել աշուիդ .

Երբ դու՝ մանուկ՝ լինիս կուսան,
Երբ դու՝ մըրմունչ՝ լինիս մասեան,
Ոյր են հրաւապ համայն էջեր,
Որ ներշնչէ զմայլ, խլինդ եւ սէ՛ր.

.
.
.
.

Ժ.Դ.

Ո՞Վ, Դ

Ուռենւոյն ճակ
Արտաւաճող վայրահակ,
Կոյս մը մինակ
Արտաւազին զլիսահակ,
Նայի լրճին
Խաղաղաւէ՛ճ կապուեալ,
Նայի յերկին
Կապուեազնդ անուշա՛կ :

Շուն մ'ոտքին ճակ,
Մօտն արժան վեհ ըսպիտակ,
Կոյս մը մինակ,
Թերթէ յուշիկ նուրբ տեսակ.
Եւ բի՛ւր անուրջք
Յիւր սեւ աչկունս, ու բի՛ւր յուշք
Յիւր սրբեկին,
Զարթնո՛ւն, թըռչին, ու թաքչին :

Եւ ուռենւոյն
Վարսից խառնեալ վարդենւոյն
Վառ վարդերուն՝
Մօտնալով սրտփուն,
Վարդ մը քաղէ,
Պատկեր ծոցէն զաղս հանէ.

.
.
.
.

ՏԻԳՐԱՆ ԶՈՒՀԱՃԵԱՆ ԵՒ ՄԱՐՏԻԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Երբ Հայ անունն եւրոպական մամլոյն մէջ կը տեսնուի՝
Իբրեւ համանիշ տաղանդի եւ բարոյական արժանիքի, Հայ

հրատարակիլն անտարակոյս կը հրճուի եւ իր ճրատարակութեան հարիւրաւոր ձայներով կը փութայ ջերմապէս խնդակցիլ այն ազգայնոց՝ որք յերուպա կը պանծացունեն Հայութիւնն : Անգլիական կարեւոր բերքի մը մէջ կարդացի բէ, — Դեռահասակ Հայ արուեստագետ մը, Պարոն Մարտիկ Յակոբեան, մեծ նուագահանդէսի մը մէջ նուագած է՝ դաշնակի վրայ՝ Հայազգի մեծանուն նուագահիւս Պարոն Տիգրան Զոհաճեանի մէկ եղանակն, որ *կրկնութեան* արժանացած է, կրկնութիւն նուագահիւսին բէ նուագածութիւն համար : — Կեցցէ Պարոն Յովհաննէս Յակոբեանի համեստ, տաղանդաւոր եւ մանաւանդ ազգասէր որդին, որ Անգլիոյ մէջ հռչակած է Զոհաճեանի անունն ու գործերն :

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՔ

(ԱՅԲԵՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՆ)

Ա. ՊԵՊԷՆՈՃԵԱՆ. Ժաշակ արդի Հայ մատենագրութեան :
Գ. ԶԻԼԻՆԿԻՐԵԱՆ. Ողբերգութիւն ի Կ. Պոլիս :
Ե. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ. Ծաղիկ արդի մատենագրութեան :
ՄԵՆԻԿ. Գարնան մի աւուրս :
Ռ. ՊԵՐՊԷՐԵԱՆ. Համառոտ քաղաքական տեսարարիւն :
ՍԱՐԱՅԵԱՆ. Թուարարիչ աղօթիկը :
ԷՄԷ-ՄԱՌԻԷՆ. — Մարց դաստիարակութիւն, թարգմանութիւն Պ. Սիմոն Գափամաճեանի, խմբագրապետ Ընտանիք Հանգիսի :

ՆՈՐԱԳՈՅ ՇՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԲԺ. ՏԻԳՐԱՆ Ս. ՓԷՇՏԻՄԱՆԱՅԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ՊԱՏՈՒԱՍՄԱՆ

Տպագրութիւն Արամեան